

БЭДЬЭЭЛЭ ТУҢУНАН АБЫЙАХ ТЫЛ

Саха Республикатын культуратын үтүөлээх үлэһитэ, норуот ырыаһыта, биллиилээх олонхоһут, 1937 сылтан ССРС суруйааччыларын Союзун чилиэнэ Прокопий Прокопьевич Ядрихинская-Бэдьээлэ кырдыаҕастыын 1978 сыллаахха сэттинньи 24 күнүттэн сабалаан ахсынньы 5 күнүгэр диэри Саха сирин суруйааччыларын Союзун бырабылдьанньатын председателэ Семен Петрович Данилов бизэрбит командировкатынан Муома оройуонун устун Саха сиринээби кинигэ издательствотын редакторунньын Василий Архипович Тарабукинньын үһүө буолан айаннаабыппыт хайы-үйэ 23-с сыла үүммүт эбит.

Прокопий Прокопьевич Ядрихинская адыас сахалыы таннар-симэнэр идэлээбэ. Ол көрүүххэ уонна бу дынгээх саха норуотун биллиилээх ырыаһыта, олонхоһута сымдар ээ дии саныахха астыга-бастыга. Кини билигинин аргыстаһарыгар үчүгэй тигинлээх сылгы тыһа үтүлүктээбэ, тигин суккун сонун сабатын тас өттүнэн бобуоньуктуу бааммыт, эргэрэ быһыытыбыт солко курунан эринэ тардыммыт, кыһыл саһыл тыһа бэргэһэлээх, кэрэ сэбэрэтин өссө да ыһыкта илик киһи этэ.

Айаһына сүрдээх үчүгэйдик сылдыбыппыт. “Сылдыыдарбын кытары сир уһугар даҕаны барсыам этэ буолаба”, — дии-дии эйэ-нэмнээхтик суол-аргыс тардаһан күтэн күһүгүрэтэрэ билигин даҕаны кулгаахпар иһиллэргэ дылы.

Прокопий Прокопьевич киһини кэрэхсэтэрдик сөһөргирэ. Биир сарсыарда киниттэн Бэдьээлэ дигэн ааты ылыныыта туох төрүүттээбин туһунан ыйыппытым. Онуоха кырдыаҕаһым оронугар кэтэх тардыстан сытан: “Дайыла Бөлөнүөйэп хос аата Бэдьээлэ дигэн этэ. Кини Уус-Алдан оройуонуттан уот кураан туран, сут буолан Намта кэлэн тирин имитэн, быстах-остох үлэни толорон, ыалы кэрийэн айабын туһугар мөхсөн тахсара. Биир күн Бүтэй алаас ыалыгар эмизэ Уус-Алдан оройуонуттан Сахар дигэн аҕабыт оҕо сүрэхтин Соботох Бэс сайылыкка кэлбитэ иһилибитэ. “Сололоох киһи бу оҕону сүрэхтэтэр буоллар абырал буолуо эбит”, — дигэн кини түһэ сытар ыллара бэркэ сэргин истибиттэрэ уонна Дайыланы көрдөспүттэрэ. Кини улгумнук ылыммыта. Дыгэлээхтэр ытаан бэбээрэ сытар кыһыл оҕону суулаан тымтайга укпугутара. Дайыла оҕону сүгэн алааһы туоруор диэри дыгэлээхтэр атаара хаалбыттара итинэнэ биир наадалаах соруктара туолар буолбутуттан үөрэн-көтөн күөбүнэн долгудьуйар оттуур ходоһаларыгар киирэн хотуур, кыраабыл адаарыччы сүгэн хаама турбуттара.

Дайыла Соботох Бэс сайылыкка чуҕаһырыгар илин тумулга нуучча дыэттин тула киһи-сүөһү үөмэхтэһэрин көрдө. Дьулуйа быһыытыда. Тымтайга оҕо сүүгүлээх киирэн кэлэн кыбыһанна. Бастаан бэйэтэ киирээргэ быһаарынна. Сүрэхтээһин сабаланныаһына оҕону ылыммы дии санаан чугас турар күрүө тоһоҕотугар тымтайын ситин быатыттан илэн ыһаан кэбистэ.

Ол кэниэ хантааччы халпыт ынах этэрбэтин салларбааччы тэбэн сайылыкка киирэн кэлэ. Аһаан-сигэн ньалбарыйбыт көрүнгүтэх кинээс киһи дыэттэн түөһүллэн тахсан оҕолору сүрэхтээһин сотору кэмнээн буоларын биллэрдэ. Таһара курдук хоноччу туттан, хадыһылата лаалан сытынан дыргыйан баачыка илэ бэйэтинэн тахсан кэлбитигэр мустубут дьон бары киирсе охсуннулар... Бу кэмнэ айдаан турда. Сайылык илингини тумулугар оҕо ытаан быара быстан эрэр дигэн буолла. Дьахталлар ким хайа иннинэ сыбыгыраһан тийэн аҕала оҕустулар. Ким оҕотой дигэн күүгээн-айдаан турбутугар Дайыла, быстыа дуу, ойдуо дуу, дьон орто-туттан симик куолаһынан: “Мизэ! Ээ, суох... ылым оҕолоро!” — дигэтэ, буруйдаммыт киһи курдук сир диэки умса көрдө.

Аҕабыт ити күн сүрэхтээһинин тымтайдаах оҕоттон сабалыыр буолла. Куйааска көймөстө бустут кыһыл оҕону Борокуопай дигэн сүрэхтээтилэр. Ол — мин этим. Бэрт дыктитик сүрэхтээминт киһибин ээ мин. Арай сүрэхтээпит аҕам аата күн бүгүнүгэр диэри, оҕонньор буолар сааспар тийиэхпэр диэри, аргыстаһа сырыттаҕа эбээт”, — дигэн Бэдьээлэ кырдыаҕас ол историческай түгэни субу көрөн турардым көтөбүллэн кэпсээбитэ.

Прокопий Прокопьевич Ядрихинская-Бэдьээлэ киһи-хара буолуута ити курдук сабаламмытын өрүүтүн тылын уһугар илдьэ сылдьан сөһөргирэр эбит этэ. Ону мин эт кулгаахпынан истэр дьолломмутум.

“Хотугу сулус” (билингитэ “Чолбон”) 1980 сыллаагы 3 №-гэр “Ырыа баар — улахан дьол” дигэн ыстатыйаны Муома оройуонугар сылдыбыт сырдыбыт-айаммыт чахчыларыгар тирэнэн суруйан турардаахпын. Ону хатылыы барбаккабын П.П.Ядрихинская-Бэдьээлэ туһунан адыас тута сөрөөн тураммын бымыска-арыкка бэлиэтэнэн хаалбыттааҕым баарыттан сорох лоскуйдары ааҕааччыларга тирэниэхпин баҕардым. Ону толоробун, дневингым ол кэмнээби страницаларын арыяабын... сөбүлүүр-таптыр ытык кырдыаҕаһым сырдык мөссүөнүн өйбөр-сүрэхпэр тириэрэбин...

Сэтгэвч 24-25 күнээр, 1978 с. Хонуу.

Тосхойдобуна сий тосхойор. Түгээн түүлбэр да баттаппакка сьлдаамын Бэдьээлэ-Прокопий Ядрихинский кырдыбаастын, кинигэ издательствотын редакторын Василий Архипович Тарабукиннын аян-аартык арысар буолан хааллабым үһү. Үөрэбин. Урукку өттүгэр наар хаһыатынан, сурунаалынан уонна радионан эрэ истэрим-билэрим. Билигини партия райкомун эппиэттээх үлэһитэ арыаллыыр буолла. Садалааһыммыт — үчүгэй!

Хонуу элиэһиньэтэ. Оскуола оҕолорунуун көрсүһүү буолла.

— Оҕолоор, минигин ван бастаан 13-14 саастаахпыттан Таатта улуунун киһитэ Николай Малгин диэн киһи олонхоҕо үһүйбүтэ. “Бэдьээлэ, маладыас!” диэннинэн күндүм-мааным бүтэрэ. Ити былыргыта. Абыс-тобус сьл буолла олонхоҕо күүспүн биэрбитим, — диэн Прокопий Прокопьевич оҕолорго кэпсэтэ.

Оҕонньорбут оҕо-урууга туһаайан эппит тылларын санаатахха истин-инирэх да эбиттэр: “Кэрэмэс тэҕил ыччаттарбын кэрэхси санаатым”..., “Тулдук көтөр курдук тоҕуоруһан олороргутун...”

Кырдыбаастын Катя Федорова диэн үөрэнээччи эбэрээлээтэ! (Оскуолаҕа көрсүһүүттэн).

Сэтгэвч 25 күнэ, кичээ 7 чаас. Хонуу элиэһиньэ олохтоохторунуун көрсүһүү кэмигэр.

Бэдьээлэ: “Сэттэ уон сэттэ саастаах оҕонньор уон сэттэ саастаах уол оҕо курдук үөрэ-көтө, ыллы-туойа сьлдабын”, — диэн тылларын этинтин садалаата.

Од кэниитэн саҕа олонхотуттан бастагы олугун этэн субуруннатта. Салгы субу кураук диэтэ: “Күндү табаарыстар, бириэмэ бүттэ. Бэдьээлэ айаннаан кэлэрбинигэр ыраас күн буолан бу дойду кэрэтин көрөммүн, онто үөрэн-көтөн бөлүүн-бүгүн баһым иһигэр баллыгыраан, көхсүм иһигэр күллүгүрөөн “Алгыстаах аар тайрам аартыгын арыан кэллибит” диэн айбыт ырыабын ыллырбын көңүлүгүм!”

Анысханнаах
Аар тайраҕа
Кырай халлаан
Кырыан кырайа
Котон кэлэммин,
Уус-Ныраҕа
Уоскуйбахтаан
Уорааннаах
Улуу хайа
Ортотунан холобураах
Уйуһуа көтүм.
Оҕоот-чогоот
Сүлүүдэ түһүтүөн
Үһэ-аллара
Өҥөһөн көрбүтүм.
Черкэй хайатын таас
Үрдүк очуоһун
Өйдөөн көрбүтүм.
Аһын тэлсэһин
Аһсаанын билбэтин.
Комүстээх үрүйэкэм
Үөрэн-көтөн
Күлүмүрдүү хаалла.
Ханчаҕай хайатын
Ханчаанынан
Халбарыан застыбыт,
Айхаллаан аһарла.
Онто уус иһинин
Одуулаан көрбүтүм
Иһигэр эбэм

Эгэрдэснэгт,
Муома оруһум
Халбослут
Уйнаар-кэйээр
Урсуннаах сымһылара
Кылдэһэйи көһүниэ,
Сотору кэмнэн
“Ю” хайата
Субу баар буолла.
Хонуу эбэм дьаалоох
Хочотугар дугуан түстүбүт.
Уйгу-бийан олбохтоох
Муома олохтоохторо,
Дьонуннаах доҕотторбүт,
Албаннаах атастарбыт
Кэрэхсин кэтэһэн,
Үөрэн ороҕойдоон,
Онно олус долгуна
Корсүбүттэригтэн үөрэн,
Ис сүрэхтигиттэн
Итин толонноох
Эбэрлэһи биэрэһиң.
Уруй-тускул,
Айхал-айылыат,
Ахан иһи буоллун!

— дигэт, сүгүрүс ҕынан ылла. Онуоха хардаран Хонуу сэлэһиһэтин олохтоохторун ытыстарын тыаһа өрө ньиргийэ түстэ.

Сэтинньи 27 күнэ, 1978 с. Сайдьы бөһүөлэс.

Корсүһүү оскуола дьэтигэр буолла.

Бэдьээлэ бу күннээби этинлэригтэн өйдөөндүүллээн хаалбытым дигэн манньк: “Олобум ыдьата” (тоҕо эрэ дьылбата дигэн тылы туттубата)...

“Кэрэмэс ыччаттардыын эһигинниһи корсүһүүм — мин саамай үрдүк дьолум буолар”.

“Аңгардас ырыабынан эрэ буолбакка, үлэбинэн киһи буолбутум”.

“Эйэ дигэн тыл аан дойдуну тутан турар”.

“Ырыа бээр — улахан дьол”. “Уоннаах харчы саҕа уу харах ылар уорбатын”... “Тараҕай таба чэчэгэйи саҕа”. “Үтүө мас өлөксүйэ үүнэн турар эбит”. “Арыгы баһылаабыт бэйэтэ”... Кырдыаҕас киһи ити этинитин ис хоһооно дьирингэ, тыла-өһө ылбардаһа уонна санаатын таба тутан уустаан-ураннаан этэрэ дьонго-сэргэбэ биһирэтиэ.

Сэтинньи 29 күнэ, 1978 с.

Бүгүн Кулун Өлбүт бөһүөлэгиттэн самолетунаа сүүрбэччэ мүнүүтэ көтөн күпсүтэн Хонууга кэлэн түстүбүт. Онно олохтоох киһи Василий Лукич Дягилев кутурбанныах сурабы иһитинигэрдэ...

Семен Петрович Данилов — саха народной поэта, РСФСР М. Горькай аатынан государственной бириэмийэтин лауреата, Саха сириин суруйааччыларын Союһун бырабыланыһатын председателэ бу ый 27 күнүгэр өлбүтүн туһунан...

Быстыахпыт дуу, ойдуохпут дуу партия оройуонаады комитетын секретарыгар Старков Афанасий Федоровичка тийдибит. Киһи истибэккэ олоһор эбит. Соһуйда ахан.

Бэдьээлэ: “Миһигин киһи өңөрбүт, улаханньк өйөөбүт киһим. Бу кэлэрбэр: “Этэнгэ сылдаан кэл, кырдыаҕас!” — дигэн алҕыы хаалахтаабыта. Мун да буо-

лар эбит, оҕобун, саатар, буоругар баттаспат буолаһпыт дуу...” — дигэн иһэн бөтөн ылла. Хараһын уутун көрдөрүмээри кигэр хайыста.

Аҕа саастаах киһи ытыһырын көрөр ыарахан. “Бээ, мин сотору кириэм”, — дигэн аатыгар эрэ “кириэм” ботугураабытынан аан хоһуу бьылдыастым.

Уоскуйа түһэн баран кириэм: “Кырдыаҕас, хайа да күн хайааһыптыһы... Киһэ Соболооххо нэһилиэнньэлиин корсүһүүгэ хараһыт уутун көрдөрбөтөх, бар-дьону аймаабатах киһи соп буолуо этэ. Норуоппут улаханньк аһыйар киһигэ буоллаҕа дии Семен Петровичыт”, — дигэтим.

Онуоха оҕонньорум барахсан: “Саамай сопкө эттин. Хомолто хомолтонон буоллаҕа дии... хайааһыт баарай ону... Хаарыан киһи... истибиһпин итэбэйбэккэ олоһобун. Куһаҕан сурах сымһа буолбатаҕа чаччы... ити эмискэчигэ бэрдигтэн бөтөн ылым... киһэ ити курдук буолбатах киһи бэрт буолуо этэ... — диэхтээтэ, көхсүн этиттэ.

Сэтинньи 29 күнэ, Соболоох. Киһэ.

Бэдьээлэ маладьыас! Бүгүн ыарахан күнгэ сэтэрэн туран олонхотун иккис олоһун этэн субурутта. Дьон-сэргэ болдойон иһиттэ.

Прокопий Прокопьевич барахсан Семен Петрович кэриһин санаан, хомолтоһун саба баттаан, хайа да күннээбэр ордук уоһуран-кылыһананан туран олонхолоото быһыылаах.

Киһи — оруутун киһи. Үрдүгү, кэрэни анаарарын тухары өлөр өлүүлүүн, хатан хараһылыын өйүн-санаатын күүһүнэн охсуһар, мөңүрүүр мөккүөрүн мөлтоппот эбэт.

Тоҕо эрэ Бэдьээлэ бүгүн күн, бу сьылдыбыһыт былаһын тухары хаһан даһаны Абааһы Уолун адыарай ырыатын ыллаабатах бэйэтэ бүгүн ыллаата. Бу баай, кэрэ дууһалаах олонхотун Бэдьээлэ бү түгэнгэ (саха норуутун суос-соботоһ хаалбыт олонхотута) тугу-тугу санаан, толкуйдаан ээрэ буолла?!

Арай биһр сулуу бэлиэтээн этинэм этэ: Бэдьээлэ маладьыас! Күүэтээх санаалаах, модун сүрэхтээх киһи — биһиги Бэдьээлэбит!

Сэтинньи 30 күнэ, 1978 с. Киһэ 5 чаас

Киһэ 5 чаас саһана төһөнө иһэбит. Бу дойду дьикти көстүүтүнүүн — тарынньын корүстүбүт. Корүстүбүт дигэн буолуо дуо, кэтиллэ түстүбүт.

Тарыг — дьикти көстүү. Сэтинньи оргуйар аан туманын ортотунан айаннаан кэлбит киһи соһуйар, соҕо көрөр. Күн бэбэһээнгэ дьэри массьына дьылгыраччы сүүрбүт үрэһин устун үрүгү туманынан үлэни, сааскы ырбыы уутунуу көбөрөн көстөр кылыгырас ыраас уу үрүэйэни сүүрдэ сытар. Олохтоохтор этэлэринэн бүгүн хойутаабыһыт эбитэ буоллар хаайтаран олоһуохтаах кутталбытын мүчү-хаччы түслүппүт. Оччобуна тарыг үрдэ тоһон массьынаы уйар буолуор дьиритин сырыһайан тохтуохтаах эбит.

Аргыстаһан иһэр олохтоох поэт Тихон Черемкин-Толомон субу курдук быһаарда: “Бу тарыг уутун ылар

сирэ сынгаа курдук тогүрүк сир. Сир анныттан күөс үлэрин курдук кымына сытар. Ити этэр сирбит Собо-лоох бөлүөлэгиттэн көстөн эрэ ордук сиргэ согуруунгу туһаайынан баар. Кыһыннары-сайыннары уута бысты-бакка тыгар. Уута дүүктэ уутунуу тымныы. Киһи чэчэ-гэйэ тэстэ сыһар алдырхайа, биір тыһынан ыстакаан ууну кыайан түһэрбөккөн. Оннук тымныы. 1944 сылла-ахтан ыла бу үрэби экспедициялар чинчийэллэр. Адыс ыраас уулаах үһү. Уутун саппааһын үөрэтэллэр. Халыгын, сылга төһө ууну таһаарарын быһаараллар. Байыаннай суолталаах үһү. Холобургта ыллааха, атом-най-ядернай сэрин турар куттала үөскээтэбинэ сир ан-нынаады ууну туһаныы стратегията маннык уу төһө эл-бэбинэн быһаарыллар эбит”.

Поэт Тихон Черемкин-Толомон ити быһаарбытын бары даһаны сэргээн иһиттибит.

Нэһилиэнньэлини киһээттиги көрсүһүү кэмигэр Прокопий Прокопьевичтыт: “Оҕочо тоһоботун курдук абыр-табыр абырахтаах танаастаабым”, — дигэн күлэр-тээтэ. Сүрдээх үчүгэй ийэ тыллаах, дынгэнээх норуот ырыаһыта, олонхоһута буолуон буолбут киһи эбит биһиги аргыспыт — Бэдьээлэ кырдыаһаһыт!

Аргыһы дуона суогу иһэр. Күлэр-үөрэр уонна хайаатар даһаны тыл ылан ылыыр-туойар. Оболоох ыалта киірдеһпитинэ, ыал оҕотун нылбэгэр олодон эрэн имэрийэр-томоруйар.

Ахсынны 5 күнэ, 1978 с.

Күн ортото Дьокуускайы буллубут, Муома оройуо-нун устун 11 хонук айанныы сыраттыбыт.

Ахсынны 6 күнэ, 1978 с. Дьокуускай.

Бүгүн мин дыэбэр эбиэттээн сырымы-айаны түмүктээтибит. Бэдьээлэ кырдыаһаһа биһигини, эдэр добогторун, албаан ылаата. Мин икки саастаах уолбун Васяны нылбэгэр олодон эрэн ырыатын-тойугун толордо. Ону биһиги магнитофоннай лиэнтэгэ устан ылыбыт.

П.П.Ядрихинская-Бэдьээлэ кырдыаһаһаһытын суол-нис тыырсаан биіргэ айанга сылдыбытым туһунан дневниклэр бэлиэтэммитим, бытархай суругу-бичиги аахсыбатааха, сүһүнүнэн манан бүтэр.

Прокопий Прокопьевичтыын адыаах хонукка айанга аргыстаһаарыбын адыс бодоруһан хаалбыппыт. Кини даһаны эдэр аргыстарынан астынара быһыылааба, өрүүтүн “сыллыыдар баар буоланнар бу тайба баһын оҕойон эрдэбим” диэхтиирэ. Киһини бэйэтигэр оннук тардымыта эбит этэ. Саха үтүөкэниээх кырдыаһаһа биір баґа санаалааһын айан кэмигэр быктаран аһарбыта: “Икки олонхолоохпун. Олортон биірдеэрэ бэчээккэ баг-танаары сылдыар”, — дигэн.

Ити этэр олонхото кини 80 сааһын туоларын көрсө тахсыахтаах эбит этэ. Олус дигэн кэтээһэрэ. “Үйэлээх са-аспар таһаартарбатах кинигэм буолуода” диирэ, бүтэй-дин манньыйара, күүтэрэ... Ол — “Дырыбына Дырылы-матта Кыыс бухатыыр” дигэн олонхото этэ. Прокопий Прокопьевич бу олонхотун кинигэнэн тахсыбытын көрөөхтөөбөтө, ол эрэри бэчээккэ бэлэмнэммитин билэрэ.

Күн-дьыл элээтэни испитэ. Биір үтүө күн мизха фольклорист Петр Никифорович Дмитриев тийээн кэл-битэ уонна үчүгэйкээн бэйэлээх олонхо кинигэтин илдэ кэлбитин туттаран кэбиспитэ: “Бу, добоор, обонһорбут, ытыктыыр кырдыаһаһыт Бэдьээлэ олонхотун таһаартарбыппын бэлэхтин кэлиим ээ”, — дигэн үөртэ. Ону мин Прокопий Прокопьевич Ядрихи-нская-Бэдьээлэлини иккистээн көрсүбүттүү сананым.

Саха үтүө санаалаах, нарын дуһалаах кырдыаһаһа баґарбыт баґатын олохо киллэрбитин, кинини үйэти-питин иһин Петр Никифорович Дмитриевкэ күн бүгүнүгэр диири махтанабын.

Олох бэйэтин курдук муударай ытыктыыр кырдыаһаһым “Ньургун трактор” дигэн хоһоонун ааґан дабдыгырата турарын, бу тыла-оһо үчүгэйин, ырааһын, уобарастаан, уустаан-ураннаан этэрэ кэрэтин, куолаһа чуорун олус дигэн суохтуубун уонна олохпор маннык дынг саха киһитинин көрсөн-билсэн, бэл оннообор добордоһон ааспыппыттан олус дигэн астынабын.

Астынабын маннык үтүө санаалаах, ийэ тыл күүһүн, алыбын ингэриммит Прокопий Прокопьевич Ядрихи-нская-Бэдьээлэ тэһгээбэ суох “Дырыбына Дырылы-матта Кыыс бухатыыр” дигэн үтүөкэниээх олонхону айан хаал-ларбытыгар. Бу олонхо күн бүгүн минигининин саха дахтарын өркөн өйүн, кэрэ көстүүтүн, сүдү күүһүн, улуу тапталын кэхтэри билбэт символа буолан аргыстаһар. Үтүө киһи Бэдьээлэ кырдыаһаһа туһунан сылаас-сым-наґас өйдөбүлүм бэлиэтин кини төрөөбүтэ 100 сылан көрсө суруйан эрэрбиттэн эмиз да үөрөх санаам кэлэр. Ону мин кинилини олохпор үһүс тогүлүн көрсүһэр кур-дук ылынабын уонна Бэдьээлэ олонхоһут туһунан кэрэ кэлсэл, үтүө өйдөбүд кэһни-уһуу туруон баґарабын.

Сэмэн ТУМАТ.

ТУҒЭРИИЛЭРТЭ: 1. П.П.Ядрихинская-Бэдьээлэ олонхоһут. 2. Бу көрөр хаартыскаһыгар Бэдьээлэ олонхоһут Муома улуһун пионерларыһын 1978 сыл сэттиньитигэр түспүтү көрөбүт. 3. Муомалар билгини даһаны саха олонхоһутун П.П.Ядрихинская-Бэдьээлэни үчүгэйдик санылларын бэлиэ-тин 23 сылааһыта түспүт хаартыскаһытын биірэни мыттылар. Ту-раллар: (уугаттан ханас) В.А.Тарабукин, С.А.Попов-Тумат, П.П.Ядрихинская-Бэдьээлэ, Т.Е.Черемкин-Толомон. Муома, 1978 с.